DOI:10.26104/NNTIK.2019.45.557

НАУКА, НОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ И ИННОВАЦИИ КЫРГЫЗСТАНА, № 7, 2020

Жамашева Г.С.

РЫНОКТУК МАМИЛЕЛЕРГЕ ӨТҮҮ ШАРТЫНДА ТАМАК-АШ ЖАНА КАЙРА ИШТЕТҮҮ ТАРМАГЫНЫН ИШКАНАЛАРЫН БАШКАРУУНУН ЭКОНОМИКАЛЫК МАСЕЛЕЛЕРИ

Жамашева Г.С.

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ УПРАВЛЕНИЯ ПРЕДПРИЯТИЯМИ ПИЩЕВОЙ И ПЕРЕРАБАТЫВАЮЩЕЙ ОТРАСЛИ В УСЛОВИЯХ ПЕРЕХОДА НА РЫНОЧНЫЕ ОТНОШЕНИЯ

G.S. Jamasheva

ECONOMIC MANAGEMENT ISSUES ENTERPRISES OF THE FOOD AND PROCESSING INDUSTRY IN THE CONDITIONS OF TRANSITION TO MARKET RELATIONS

УДК: 338.109.76:338.109.87:338 (5752)

Бул макалада рыноктук мамилелерге өтүү мезгилинде кайра иштетүү жана тамак-аш ишканаларынын экономикалык башкаруунун абалы каралган. Бул ишканалар толугу менен айыл чарба продукцияларынан байланышкан болуп, азыркы мезгилде экономиканын алдынкы сабында дегенден алыспыз. Ишкердикти өнүктүрүүнүн маанилүү багыттарына байланышкан көйгөйлөр, инфляциянын өлчөмүн эсептеп кармап туруу жана башка жагдайлар жана алардын жалпы кыргыз экономикасына тийгизген таасири чагылдырылган. Дүйнөлүк практикада айыл чарба продукциясын кайра иштетүү боюнча ишкердиктин экономикадагы өнүгүүсүндө чоң роль ойногону көп сандаган аргументтер менен далилденди жана каралып чыкты. Кайра иштеп чыгуу тармагы финансылык кырдаалды турукташтырууга эле байланышпастан, социалдык-экономикалык абалда бүтүндөй өндүрүштүк ишмердүүлүккө байланыштуу экени айтылды.

***Негизги сөздөр:** базар, мамиле, экономика, айыл чарба, ишкердик, кайра иштетүү, продукция, пайда, аймак, инфляция, кризис.*

В статье исследуется состояние хозяйственного управления перерабатывающих и пищевых предприятий в период перехода к рыночным отношениям. Эти предприятия полностью зависят от сельхозпродукции и сегодня далеко не в авангарде экономики. Проблемы, связанные с важными направлениями развития бизнеса, контролем инфляции и т.д. и их влияние на экономику Кыргызстана в целом. В мировой практике роль сельскохозяйственной переработки в развитии экономики доказана и рассмотрена многочисленными аргументами. Было отмечено, что обрабатывающая промышленность имеет отношение не только к стабилизации финансовой ситуации, но и к общей производственной деятельности в социально-экономической ситуации.

***Ключевые слова:** рынок, подход, экономика, сельское хозяйство, предпринимательство, переработка, продукция, прибыль, регион, инфляция, кризис.*

This article examines the state of economic management of processing and food enterprises during the transition to market relations. These enterprises are fully dependent on agricultural products and are far from being at the forefront of the economy today. Problems related to important areas of business development, inflation control, etc. leases and their impact on the Kyrgyz economy as a whole. In world practice, the role of agricultural processing in the development of the economy has been proven and considered by numerous arguments. It was noted that the processing industry is not only related to the stabilization of the financial situation, but also to the overall production activities in the socio-economic situation.

***Key words:** market, approach, economy, agriculture, entrepreneurship, processing, products, profit, region, inflation, crisis.*

Тамак-аш жана кайра иштетүү өнөр жайынын өнүгүшү азык-түлүк рыногунун жана чийки заттын калыптанышына, калктын азык-түлүккө болгон суроо-талабынын төлөө жөндөмдүүлүгүнө байланыштуу. Калк үчүн азык-түлүк рыногу жана тамак-аш жана кайра иштетүү өнөр жайы үчүн чийки зат бул айыл чарба өндүрүшү, сатып алуучулар, кайра иштетүү, дүң жана чекене соода жана акыркы керектөөчүнүн ортосундагы товардык-акча мамилелеринин жыйындысы. Бул өндүрүш, кайра иштетүү, ташуу, бөлүштүрүү жана керектөө ортосундагы байланыштын татаал тутуму.

Бул жолдо продукт өзгөрүлөт, ээси бир нече жолу алмашат, татаал товарлар ишке ашат - акча жана каржы мамилелери. Реформа башталгандан бери республикада социалдык-экономикалык өзгөрүүлөрдүн

DOI:10.26104/NNTIK.2019.45.557

негизги багыты эркин рынокту өнүктүрүүгө багытталган.

Тамак-аш жана кайра иштетүү өнөр жайы, тамак-аш азыктарын өндүрүү менен байланышкан өзгөчөлүгүнө байланыштуу, базар мамилелеринин принциптерин ишке ашырууга эң ылайыкташтырыла турган тармак катары каралды. Иш жүзүндө бул тезис акталган жок. Реформа жылдарында айыл чарба продукциясын кайра иштетүү, керектөөчүлөргө азык-түлүк товарларын жеткирүү чөйрөсү, ошондой эле бүтүндөй тамак-аш комплекси терең системалык кризиске туш болду.

Реформа жылдарында республикада азык-түлүк рыногу реформага чейинки мезгилде пландаштыруу жана жөнгө салуу принциптеринде иштеген айыл чарба ишканаларынын азык-түлүк жана кайра иштетүү ишканалары, айыл чарба тейлөө уюмдары, соода менен мурдагы өз ара байланыштарынын жана экономикалык мамилелеринин тутумун түп-тамырынан бери кайра түзүү жолу менен түзүлгөн.

Кайра иштетүү өнөр жай ишканалары өнөр жай продукциясынын болжол менен 15%ын өндүрүшөт, ал эми өнөр жай республиканын өнөр жайы тарабынан төлөнгөн бардык салыктардын 17%дан ашыгын камсыз кылат. Ата мекендик өнөр жай тарабынан айыл чарба продукциясын кайра иштетүү деңгээли 15% дан төмөн.

Республиканын түзүлгөн жылдарынын ичинде айыл чарбасы өткөөл мезгилдин татаал жолун басып өттү, тилекке каршы, азыр жер реформасынын ийгилиги жөнүндө сөз кыла албайбыз. Жыйынтыктап айтканда, ал терең ойлонулган концепциясыз жүргүзүлдү деп айта алабыз.

Колхоздорду жана совхоздорду реформалоо учурунда каталар кетирилген: ири чарбаларды чакан, кийинчерээк натыйжасыз бөлүштүрүү айыл чарбасында эмгек өндүрүмдүүлүгүнүн төмөндөшүнө жана ошого жараша тармактын өндүрүшүнүн төмөндөшүнө алып келген.

Ири ишканаларды реформалоо, өндүрүштөгү масштабдуу экономиканын жоготулушу, чарбалардагы жана чарбалар аралык мамилелердин бузулушу, өндүрүш маданиятынын төмөндөшү, продукциянын бардык түрлөрүнүн наркынын чексиз өсүшү жана каржылык абалдын начарлашы пайдасыз ишканалардын санынын көбөйүшүнө алып келди. Акыркы жылдары айыл чарба продукциялары негизинен стихиялуу базарлар аркылуу сатылууда. Аймакта, дан эгиндеринин 45,5% бартердик бүтүмдөр аркылуу сатылды, эттин 58,9% - калкка (эмгек акынын ордуна, ж.б.), бул продукт жоготууларынын көбөйүшүнө, бөлүштүрүү чыгымдарына, товар жүгүртүүнүн туш келди болушуна жана сапатынын төмөндөшүнө алып келди.

Айыл чарба продукциясынын көлөмүнүн төмөндөшү тармактын ресурстук потенциалынын төмөндөшүнө байланыштуу. Айыл чарба өсүмдүктөрүнүн айдоо аянты, тармактын материалдык-техникалык базасы, айыл чарбасында иштеген жумушчулардын саны кыскарууда. Айыл чарба өндүрүүчүлөрүнүн реалдуу кирешелери дагы деле болсо, алардын продукциясын өндүрүү жана сатуу чыгымдарынан кыйла төмөн бойдон калууда.

Агроөнөр жай комплексинин тармактарында жүргүзүлүп жаткан реформалар мезгилинде өндүрүштүн олуттуу төмөндөшүнүн факторлорунун катарында, мамлекеттик колдоонун көлөмүнүн кескин кыскаргандыгын, айрыкча инвестициялык саясатты, айыл чарба продукциялары менен материалдык-техникалык ресурстардын бааларынын диспропорцияларынын системалуу түрдө өсүшүн, айылдык товар өндүрүүчүлөр керектегенин, так каржылык-кредиттик саясаттын жоктугун, калктын натыйжалуу суроо-талабынын төмөндөшү.

Айыл чарба продукциясын кайра иштетүү боюнча ишкердүүлүктү көп документтерде декларация катары, башкача айтканда анын эң керектүү экендигин сөз менен тастыктаган менен бизнести өркүндөтүүдөгү конкреттүү иш жүзүнө аша турган чаралар азыраак болуп жаткандыгы байкалат. Ушул себептен биздин өлкөнүн экономикасы туруктуу кризиске батып келе жаткандыгы тастыктай алат. Өзгөчө акыркы жылдары экономиканын өсүү темпинин азайышы экспорт менен импорттун ортосундагы тескери сальдо, кыргыз сомунун АКШ долларга болгон кунунун кетиши, инфляция процесстери далил боло алат [1].

Мындай абалдын мүнөздөмөсү жалпы эле ишкердикти өнүктүрүүдөгү тийиштүү экономикалык чөйрөнүн түзүлбөгөндүгү да далил боло алат. Экономикалык чөйрөнүн конкреттүү сандык жана сапаттык көрсөткүчтөрү болбогону менен муну биз философиялык мааниде карабастан аны конкреттендирүүгө дагы мезгил жетти. Атап айтсак экономикалык чөйрө деп ишкердикти өнүктүрүүдөгү азыктандыруучу кыртыш катары карап, ишкердиктин өнүгүүсүнө позитивдүү таасир берген шарттардын комплексин азайтабыз. Демек, экономикалык чөйрө кандайдыр бир шарттардын негизинде бизнестин өнүгүүсүнө туура багыт да, ошол эле учурда тийиштүү шарт да түзүп берген чөйрөнү айтабыз.

Ишкердикти өнүктүрүүнүн маанилүү багытта-

DOI:10.26104/NNTIK.2019.45.557

рына байланышкан проблемалар, инфляциянын өлчөмүн эсептеп кармап туруу, анткени ал финансылык кырдаалды турукташтырууга эле байланышпастан, социалдык-экономикалык абалда бүтүндөй өндүрүштүк ишмердүүлүккө байланыштуу. Ошол эле учурда инфляция көп тараптуу, актыга финансисттер, башкаруучулар, эл аралык мамилелешүүдөгү адистер жана башкалар катышышат. Мындай учурда бул процесстерге биринчи кезекте өлкөнүн Өкмөтү катышуусу керек, анткени өлкөнүн кириштөө, чыгыштоо мамлекеттин бюджетинин абалы көз каранды. “Бюджеттик көрсөткүчтөрдүн начар иштөөсү, таңкыстык абалы капиталды иштете албагандан жана өндүрүштүн, сектордун, мамлекеттин ички чечимдерди начар көзөмөлдөгөндүгүнөн келип чыгат. Азыр мындай кредиттөөдөн баш тартуу мүмкүн эмес, анткени ишканаларды стимулдаштыруу жүргүзүлөт. Бирок ишкердикти кредиттик камсыздоо түрлөрү канаатандырбайт. Алардын дээрлик көпчүлүгү кыска мөөнөттүү ссудаларды алышат” [2, 81-б.]

Маанилүү көйгөйлөрдүн ичинен ишкердик ишмердүүлүккө байланыштуусу, мамлекеттин өзүн-өзү башкаруусу жана мамлекеттик экономиканы башкаруу болуп саналат. Эң маанилүүлөрү катары өндүрүшкө байланышкан соода, банк камсыздоо, илимий-техникалык капитал жана ишкердикти өнүктүрүү базасы эсептелет. Мындай учурларда ишкерлерге кырдаалды терең, ар тараптуу баалоо менен байланыштарды так аныктоо, программаларды аткаруу, борборлор аркылуу өз ара байланышуу, республиканын аймагындагы тармактар менен макулдашуу мүмкүндүгү пайда болот.

Азыркы тамак-аш өнөр жайы республиканын эң маанилүү өнөр жай тармактарынын бири. Тамак-аш өнөр жай тармактары негизинен жергиликтүү сырьёнун негизинде иштеп, республиканын ички керектөөлөрүн камсыз кылууга багытталган жана дүйнөлүк рынокко өзүнүн сапаттуу продукциялары менен чыгууга аракеттер болуп жатат. Мында Кыргыз Республикасынын Өкмөтү дагы бир топ иш чараларды көрүп жатат. Айыл чарбасынын продукцияларын кайра иштетүүнү кызыктыруу үчүн жеңилдетилген салык салуу чечими кабыл алынган: тамак-аш жана кайра иштетүүчү өнөр жайдын ишканалары (акциздик товарлардын группасын өндүргөндөн тышкары) атамекендик айыл чарба сырьесун кайра иштетсе, алар пайдадан алынуучу салыктан үч жылга бошотулат.

Рыноктук мамилелерге өтүү мезгилинде республиканын тамак-аш өнөр жайы өтө оор абалга дуушарланды. Акыркы жылдары өнөр жай ишканаларынын чыгарган продукдиясы жалпысынан алганда төмөндөдү. 2019-жылы чыгарылган продукция 1991-жылдын деңгээлине алганда 12%ти түздү. Негизги азыктүлүк болуучу продуктулардын (ун, нан жана нан-азыктары, өсүмдүк майы, сүт, эт продуктулары, кант ж.б.) өнөр жайлык чыгарылышы аябай кыскарган. Мындай төмөндөп кетүүгө биринчиден өнөр жайдын конкуренцияга алсыздыгы, экинчиден негизги керектөөчүлөр менен (Өзбекстан, Казакстан) байланыштын үзүлүшү себеп болгон. Акыркы беш жыл бою эт, колбаса, консерва, акшак, нан жана таттуу нан чыгаруунун төмөндөшү сакталып турат. Муну малдын башынын азайышы, ун жана нан продуктуларын керектөөнүн өсүшү, жергиликтүү азык-түлүк сырьёлорунун өнөр жайлык иштетүүгө алынбашы д.у.с. түшүндүрсө болот.

Айыл чарба сырьёлору көбүнчө базарларда сатылып, башма-баш (бартердик) алмашылып же республиканын чегинен сыртка чыгарылып турат. Республикада азык-түлүк, тамеки, ликёр-арак жана башка продуктулардын кеңири ассортиментин чыгаруучу адистештирилген ишканалар жайгашкан, бирок алар конкуренцияга туруштук бере албай жатат. Тамак-аш өнөр-жай ишканаларын дээрлик толук менчиктештирүү аяктаганы менен аларга капитал жумшалбай жаткандыгы кейиштүү [3, 47-б.].

Азыркы күндө тамак-аш өнөр жайынын 354дөй ишканалары менен өндүрүштөрү бар. Анын ичинен 22 тамак-аш (жашылча-жемиш, жүзүм ж.б.), 26 сүт, 18 ун тартуу-акшак, аралаш тоют ишканалары, 15 эт комбинаты, 5 кант заводу, 6 тамеки фабрикасы, 10 кондитер, 5 ликёр-арак, 7 пиво завод, 15 шарап жана алкоголсуз ичимдик чыгаруучу ишканалар, ошондой эле бир катар чакан цехтер, тегирмендер бар.

Айыл чарба продукцияларын кайра иштетүү боюнча ишкердиктин алдынкы сабында кичи ишкердик же кичи ишканалардын орду зор. Регионалдык экономиканын, мисалы, Жалал-Абад облусу денгээлинде, бул секторду өнүктүрүү жана мамлекеттик колдоо көрсөтүү дайыма жоопту багытта уюштурулганын белгилеп кетиш зарыл. Алсак, Жалал-Абад облусунун 2019-жылдын 1-январынын абалы боюнча 130 миндей кичи ишкана катталып, жыл ичинде алардын саны 2,7% көбөйдү. Алардын көп үлүшү 75,4% - айыл чарбасында, 12,2% - автомобилдерди жана үйдө колдонулуучу буюмдарды ондоо тармактарында катталды.

Катталган кичи бизнес субъектилердин жалпы санынын 11 миңи юридикалык жактарга таандык, алардын саны жыл ичинде 2,6% көбөйдү. Алардын өсүүсү 24,3% - коммуналдык, социалдык жана жеке

DOI:10.26104/NNTIK.2019.45.557

кызмат көрсөтүү тармактарында, 21,4% - айыл чарбасында, 14,8% - автомобилдерди жана үйдө колдонулуучу буюмдарды оңдоо тармактарында байкалды. Катталган юридикалык жактардын жалпы санынын ичинде 5,8% мамлекеттик, 12,3% муниципалдык жана 81,9% жеке менчиктик ишканалар бар. Катталган юридикалык жактардын жалпы санынын 3,4 миң кичи бизнес субъектилери иштеп жаткандардын катарына киреt. Чарбалык субъекттердин 46,0 миңи физикалык жак болуп катталды. Алардын саны жыл ичинде 7,2% өстү. Катталган жеке ишкерлердин кыйла үлүшү 51,1% айыл чарбасына, 30,6% -автомобилдерди жана үйдө колдонулуучу буюмдарды оңдоо тармактарына, 4,3% - өнөр жайга таандык. 2020-жылдын 1-январынын абалы боюнча дыйкан (фермер) чарбалардын саны 71,9 миңге жетти.

Таблица 1

Жалал-Абад областында катталган кичи ишканалардын структурасынын менчик формалары боюнча бөлүнүшү

Район, шаарлар	Бардыгы	Анын ичинен менчик формалары боюнча		
		Мамлекеттик	Коммуналдык	Жеке менчик
Област боюнча	129756	697	1417	127642
Аксы	18926	44	154	18728
Ала-Бука	11318	41	148	11129
Базар-Коргон	16565	55	159	16351
Ноокен	15503	54	171	15278
Сузак	29920	72	269	29579
Тогуз-Торо	5585	38	59	5488
Токтогул	15232	50	134	15048
Чаткал	4261	40	55	4166
Жалал-Абад	7749	205	133	7411
Кара-Көл	1343	31	34	1278
Майлуу-Суу	1167	26	44	1097
Таш-Көмүр	2187	41	57	2089

Маалымат булагы: *Жалал-Абад областык статистика башкармалыгы [4].*

Тажрыйба ишендире көрсөткөндөй, рынок экономикасынын иштеши үчүн кайра иштетүү боюнча чарба жүргүзүүнүн көп түрүсүз иштей албайт, бир эле мезгилде иштоо жана катнашуу, коомдук өндүрүштө атандашуу жана жарышуунун негизинде, өндүрүштү көбөйүшүн камсыздайт жана продукциянын сапатын көтөрөт.

Тамак-аш жана кайра иштетүү өнөр жайын өнүктүрүү стратегиясы болуп айыл чарба өндүрүшү, продукцияны кайра иштетүү жана сатуу чөйрөсүндө ийкемдүү инфраструктураны түзүү, ошондой эле каржы, кредиттик жана ресурстук кызмат көрсөтүү, тармактар аралык баа паритети жана стимулдаштыруучу салык салуу, атаандаштык артыкчылыктарын камсыз кылуу жана туруктуу тышкы интеграциялык байланыштарды өнүктүрүү, жаңы кайра иштетүү тармактарын түзүү саналат, кайра иштетүү өнөр жайынын иштеп жаткан ишканаларын модернизациялоо, чийки зат базасын өнүктүрүү, кайра иштетүү тармагына инвестицияларды тартуу жана продукциянын сапатын жогорулатуу боюнча иштер.

Айыл чарба чийки затын кайра иштетүүнүн тереңдигин жогорулатуу, экинчи даражадагы ресурстарды экономикалык жүгүртүүгө тартуу, илимди көп талап кылган технологиялык процесстерди түзүү жана киргизүү жана аны модернизациялоо саясатын жүргүзүү керек, бул иштетилген чийки зат бирдигинен даяр продукциянын түшүмдүүлүгүн жогорулатат.

Кайра иштетүү өнөр жайынын жаңыларын түзүү жана иштеп жаткан ишканаларын өнүктүрүү Кыргыз Республикасынын Өкмөтү тарабынан жүзөгө ашырылып жаткан ишканалардын регионалдык адистешүүсүн эске алуу менен жүзөгө ашырылат. Ошол эле учурда жаңы, иштеп жаткан жана токтоп турган ишканаларды жайгаштыруу этап-этабы менен жүргүзүлүшү керек.

Кыргыз Республикасынын Евразия экономикалык биримдигине (мындан ары - ЕАЭБ) мүчөлүгүнүн шарттарында, Дүйнөлүк Соода Уюму (мындан ары - ДСУ) жана ички рынокто атаандаштык күчөп, ЕАЭБ өлкөлөрүнө продукция жеткирүү талаптары күчөтүлүп, бир гана ишканалар бар эл аралык стандарттарга ылайык башкаруу тутумдарынын болушу.

DOI:10.26104/NNTIK.2019.45.557

Алдыга коюлган милдеттерди ийгиликтүү ишке ашыруу илимий негизделген ыкмаларга жана инновациялык чечимдерге негизделген кайра иштетүү өнөр жайынын туруктуу өнүгүүсүн камсыз кылууга байланыштуу.

Бул багыттагы негизги багыт – заманбап технологиялардын негизинде айыл чарба сырьелорун терең интеграцияланган энергияны жана ресурстарды үнөмдөөнү камсыз кылган жаңы технологияларды жана жабдууларды киргизүү. Дүйнөлүк атаандаштыктын шартында, өндүрүштүн натыйжалуулугу жагынан өнүккөн өлкөлөрдүн деңгээлине өнөр жайды модернизациялоонун, экспортко багытталган продукцияны өндүрүүгө багытталган тармактарды артыкчылыктуу өнүктүрүүнүн шартында гана жетишүүгө болот.

Республикалык деңгээлде негизинен агрардык сектор басымдуу болгондугунан кичи ишканалар жана жеке менчик көмөкчү чарбалар, агрардык экономиканын спецификалык сегменти, айылдык үй-бүлөлөрдүн ресурстарын жана эмгектик потенциалын пайдаланууга негизделген. Ал эми кайра иштетүү боюнча кичи ишканалар жетишсиз экени маалыматтар тастыктап турат. Ушул эле учурда кайра иштетүү боюнча кичи ишкердиктин приоритеттерин изилдөөдө боюнча төмөндөгү чечилбеген көйгөйлөрдү айтсак болот.

1. Майда фермердик, б.а. кичи ишкана уюштуруу кайра иштетүү боюнча чарба өндүрүшүндөгү майда товардуулук, азык-түлүктүн жеткиликтүү жана стабилдүү болушуна коркунуч туудурат, өзгөчө керектөөчү товарлардын баасы кескин түрдө өсүп бара жаткан мезгилде.

2. Экинчиден иш алып барган кайра иштетүү боюнча кичи ишканалар азык-түлүктүн жеткиликтүү камсыздалышынын начарлыгынан тамак-аштын структурасы кескин өзгөрүп, углеводдор басымдуулук кыла баштады.

3. Тамак-аш азыктарына болгон баанын өсүшүндөгү инфляцияга өз учурунда кайра иштетүү боюнча чарбаларга оперативдүү кам көрбөгөндүк. Жагдайга карабастан баанын негизги продуктуларына, өзгөчө данга жана унга жогорулашы, төмөн киреше алып ансыз деле начар жашап жаткан адамдарга түздөн-түз таасирин гана тийгизбестен, дагы башка товарлардын баасынын өсүшүнө жана керек-жарак кызматынын өсүшүнө дуушар кылат.

4. Мамлекет денгээлинде тамак-аштын жеткиликтүү болушун камсыз кылуу жана жакырчылыкты кыскартуу үчүн ар кандай чараларды колдонуу керек.

Адабияттар:

1. Мусакожоев Ш. Современные проблемы экономики [Текст]: учебник / Ш.Мусакожоев. / Кыргызский экономический университет. - Бишкек, 2017-ж. - 156 б.
2. Арзыбаев А.А. Современная система учета и анализа эффективности использования капитала. / Монография. - Б.: «Электронная библиотека», 2018. - 260 с.
3. Соловьев В.И. Анализ данных в экономике: теория вероятностей, прикладная статистика, обработка и визуализация данных в Microsoft Excel. Учеб. / В.И. Соловьев. - М.: Кнорус, 2019. - 498 с.
4. Социально-экономическое развитие Жалал-Абадской об. / Сборник областного управления. - Жалал-Абад, 2015-2020-жж.